

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/53/120-124>

İlhamə Babanlı

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

ilhamababanli@bsu.edu.az

Antonim feillər ("Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində)

Xülasə

Bu məqalə "*Kitabi-Dədə Qorqud*" dilində istifadə olunan antonim feillərə həsr olunub. Məlum olduğu kimi, antonim feillər hər sahədə əks sistemləri əks etdirən lüğət vahidləridir. Onlar ədəbi dilin formalaşmasında, fikrin obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır, xüsusilə bədii və gündəlik üslubda geniş istifadə olunur. Antonimlərin müəyyən edilməsində çoxmənalı və mücərrəd sözlərin önəmli rolu vardır. Elə buna görə də bədii mətnlərdə konkret antonimlərlə yanaşı, mənaların ötürülməsi və ya çoxmənalılığın inkişafı nəticəsində yaranan kontekstual antonimlər də istifadə olunur.

Məqalədə qeyd olunur ki, bəzi alimlərin fikrincə, antonimlər, sinonimlər və omonimlər yalnız lüğət vahidləri deyil, həm də qrammatik, daha doğrusu, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərlə sıx bağlıdır. Antonimlər iki qrupa ayrılır: məcburi və nisbətli. *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanında həm məcburi və nisbətli, həm də fərqli struktural tipli antonimlərə rast gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: *antonim feillər, Kitabi-Dədə Qorqud, sinonimlər, omonimlər, leksik vahidlər*

Ilhama Babanlı

Baku State University

<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

ilhamababanli@bsu.edu.az

Antonymous Verbs in the Kitabi-Dede Gorgud Language

Abstract

We could not find the antonyms of the following verbs used in the epic *Kitabi-Dede Korkut* in the explanatory dictionary: there is *to rise*, but not *to sit*; there is *to bend*, but not *to strengthen*; there is *to begin*, but not *to end*; there is *to grow / to become greater*, but not *to shrink*; there is *to empty*, but not *to fill*.

Thus, based on the analysis of the antonymous verbs used in the *Kitabi-Dede Korkut* epic, we identified four groups: both sides commonly used today; one side commonly used and the other archaic; antonyms of verbs not used in the epic; verbs that form antonyms only within the text or context.

In general, the analysis of the vocabulary of the *Kitabi-Dede Gorgud* epic shows that archaic verbs are used here, as well as homonyms, synonyms, and antonymous verbs found in the Azerbaijani language.

These lexical units retained their functionality to a certain extent in the subsequent development of the vocabulary.

Keywords: *antonymous verbs, Kitabi-Dede Gorgud, synonyms, homonyms, lexical units*

Giriş

Antonimlər obyektiv aləmdəki bir-birinə əks sememləri ifadə edən leksik vahidlərdir. Həyatın bütün sahələrini (mənəvi aləmi, varlıqların əlamətini, hal-vəziyyətini, hərəkətini) cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış təzadlı vəziyyəti əhatə edir, fikrin qarşılaşdırma yolu ilə izahına imkan açır. Sinonimlər kimi, antonimlər də ədəbi dilin formalaşmasında, fikrin obrazlı ifadəsində mühüm rol oynayır. Hətta frazeoloji vahidlər vasitəsilə də əks fikirləri ifadə etmək mümkündür. Onlardan daha çox bədii və məişət üslubunda istifadə edilir. Antonimlər eyni anlayışın əks tərəflərini qarşılaşdırma yolu ilə izah edən leksik vahidlərdir.

Tədqiqat

“Antonimlər əks anlayışların qarşılaşdırılması nəticəsində yaranır. Buna görə də primitiv antonimlər kimi inkarlıq şəkilçilərini qəbul edən sözləri də (хороший – нехороший ‘yaşşı–pis’, трудно – нетрудно ‘asan–çətin’, спокойный – беспокойный ‘sakit–dəcəl’) antonim hesab etmək lazımdır” (Şirəliyev & İslamov, 1999, s. 66).

Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyində şəkilçilər vasitəsilə yaranan əks sözlər əsasən antonim hesab edilmir. Bununla bağlı S. Cəfərov haqlı olaraq yazır: “Şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən düzəlmiş sözlər, məsələn: ağıllı–ağılsız, getmək–getməmək və s. zidd mənaları ifadə etsə də antonim sayılmır. Belə sözlərdə məna nə qədər bir-birinə zidd olmuş olsa da, əsas məfhumu, verdiyimiz misallarda ağıl və getmək məfhumu öz varlığını mühafizə edir. Burada şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn ziddiyyət bir növ qrammatik mahiyyət daşıyır” (Cəfərov, 2007, s. 60–61).

Lakin R.Məhərrəmovanın fikrincə, sinonim və omonimlər kimi antonimlər də sırf leksik kateqoriya olmayıb, qrammatika ilə, daha doğrusu, dilin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır (Məhərrəмова, 2012, s. 133). R.Məhərrəмова antonimləri mütləq və nisbi-mətni olmaqla iki qrupa ayırmışdır. O, mütləq antonimlərə eyni mənənin zidd cəhətlərini bildirən sözlərin yanaşı işlənməsi ilə yaranan sözləri, nisbi-mətni antonimlərə isə ayrılıqda antonim olmayan, lakin mətndə antonimlik kəsb edən, ironiya və istehza yaradan, komizm imkanları açan sözləri daxil etmişdir. Bu məqamda biz də R.Məhərrəмова ilə razılaşırıq.

Antonimlərin müəyyənləşdirilməsində sözlərin çoxmənalılığı və məcazi mənaların mühüm rolu vardır. Məhz buna görə də bədii mətnə konkret antonimlərlə bərabər, məcazi və çoxmənalı sözlər əsasında yaranan nisbi-mətni antonimlər də işlənir (Məhərrəмова, 2012, s. 133).

M.Cavadova da Xətai dilindən bəhs edərkən antonimləri mütləq və nisbi olmaqla iki qrupa ayırmışdır. O yazır: “Məcazi mənalar yazıçılara konkret mətnə müxtəlif məqsədlər üçün sözləri yeni məna və funksiyalarda işlədərək rəngarəng antonimlər yaratmağa imkan verir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən Xətai mütləq antonimlərdən istifadə etməklə yanaşı, mətndən kənarda antonim olmayan, lakin mətnə mənasına görə antonimlik kəsb edən söz və ifadələr işlətməmişdir” (Cavadova, 1977, s. 126).

B.Xəlilov isə həmin məqamda tam və nisbi antonimlər terminindən istifadə etmişdir: “Mənaca bir-birinin tam və mütləq ziddini təşkil edən antonim sözlərə tam antonimlər deyilir... Tam antonimlər insan cəmiyyəti yarandığı gündən meydana gəlmişdir... Mənaca bir-birinin şərti və nisbi ziddini təşkil edən antonim sözlərə nisbi antonimlər deyilir” (Xəlilov, 2008, s. 189–191).

A.N.Qvozdyev qeyd edir ki, “...bu və ya digər vəziyyəti qiymətləndirərkən biz, adətən, onun müsbət və mənfi olub-olmamasını öyrənməyə çalışırıq və onları bir-birinə zidd olan cərgədə qoyuruq” (Gordlevskiy, 1928, s. 125).

Q.Kazımov isə leksik antonimləri quruluşuna görə də təsnif etmişdir. O bildirir ki, leksik antonimlər əsasən sadə və düzəltmə sözlərdən ibarətdir (od–su, açıq–bağlı, balaca–böyük), lakin biri sadə, digəri mürəkkəb sözlərdən ibarət olanlar da var (hamı–heç kəs, bu gün–sabah) (Kazımov, 2008, s. 123–124).

Kitabi-Dədə Qorqud dastanında da həm mütləq, həm nisbi, həm də quruluşca müxtəlif növlərdə olan antonimlərə rast gəlmək mümkündür. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

Varmaq 'getmək' – gəlmək.

Məsələn: “Köksi gözəl qaba tağa ava çıxdın; İki vardı, bir gəlürsən, yavrum qanı?” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 38); “Gəlün varalım, şol yigidi tutib gətürələm” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 40).

Nümunədəki antonimlərdən birinci tərəf *varmaq* feili arxaikləşmiş, *gəlmək* feili isə ümumişləkliyi saxlamışdır.

Varmaq feili Azərbaycan ədəbi dilində öz ümumişləklik xüsusiyyətini itirsə də *ifrata varmaq*, *fərqiə varmaq*, *var-gəl etmək* kimi birləşmələrin tərkibində qalmışdır. Türkmən dilində “getmək, yerimək; baş vermək; ərə getmək”, türk dilində isə “gəlmək; ötürmək; yetmək, çatmaq; tanımaq; ərə getmək” mənalarında bu gün də işlənməkdədir (Baskakov, 1977, s. 72).

Varmaq feili İ.Nəsimi dövründə ümumişləkliyi ilə seçilmişdir:

“Meyxaneyi-eşqi əbədi qoyma əlündən,
Var, anda müqim ol” (Qəhrəmanov, 1970, s. 523).

Almaq – vermək

“Savaşmadın–uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!” (Qəhrəmanov, 1970, s. 523).

Bu dastan nümunəsində müasir dilimizdə də ümumişləkliyi saxlamış *almaz* və *vermək* antonim sözləri tərkibi feil kimi işlənmişdir.

Yıqmaq 'sökmək, dağıtmaq' – yapmaq 'tikmək'

“Kəlisəsin yıqub, məscid yaptılar” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 122).

Burada həm isimlər, həm də feillər antonimlik təşkil edir. *Kilsə* ilə *məscid* isimləri və paralel olaraq *yıqmaq* və *yapmaq* feilləri antonim kimi üslubi çalar yaratmışdır.

Yapmaq feilinin “tikmək” mənası ilə İ. Nəsimi Divanında da rastlaşırıq:

“Aşıqün memarı həqdür, yapar anun batinin,
Ey evi həqdən yapılmış, sənsin əhli-etibar” (Qəhrəmanov, 1970, s. 538).

Çıqarmaq 'soyunmaq' – geymək 'geyinmək'

“Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxardı, qara geyindi” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 125).

Bu sətirdə həm sifətlər (ağ–qara), həm də feillər (çıxardı–geyindi) arasındakı antonimlik üslubi fiqurlara gözəl nümunədir.

Enmək – çıxmaq 'qalxmaq', qonmaq 'oturmaq' – qalqmaq 'durmaq'

“Baqsa, görsə bir dərəni içinə qarğa-quzğun enər-çıqar, qonar-qalqar” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 38).

Göründüyü kimi, bu sətirdə həm həqiqi (mütləq), həm üslubi (nisbi) antonimlər işlənmişdir. Belə ki, bu gün çoxmənalı feil kimi tanıdığımız *çıxmaq* sözü qeyd edilən mətndə “qalxmaq” anlamında olub antonim çalar yaratmışdır (Ramstedt, 1957).

Bəzən dastan mətnində bu cür üslubi antonimlərə tez-tez rast gəlirik. Yəni mətn daxilində antonim kimi işlənən söz mətndən kənarda əkslik yaratmır.

Məsələn: “Anlar dəxi bu dünyaya gəldi, keçdi; Karvan kibi qondı, köçdi” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 41).

Bu sətirlərdəki *gəlmək* və *keçmək*, eləcə də *qonmaq* və *köçmək* feilləri ayrılıqda antonim olmasalar da, mətn daxilində nisbi antonim kimi diqqət çəkir.

Qonmaq feili İ.Nəsimi dilində “yerləşmək, üzə düşmək, əks olunmaq” mənasında işlənmişdir:

“Nəxşi-ruxun surəti eynümə qonmuş məgər,
Gözlərimün saçısı dedigi dürdanədür” (Qəhrəmanov, 1970, s. 410).

Qonmaq feilini semantik dəyişiklikdən bəhs edərkən 1.3 paragrafda da şərh etmişik.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanının üslubi gözəlliklərindən biri də budur ki, burada kiçik bir parçada antonimlər silsilə təşkil edir və bu da mətnin obrazlılığını artırır.

Biz təkcə hər hansı bir cümlənin daxilində antonim kimi işlənən feillərdən deyil, bütövlükdə dastanın lüğət tərkibinə aid olub antonimlik yaradan sözlərdən də bəhs etməyi lazım bildik. Ümumiyyətlə, digər nitq hissələri kimi, dastan leksikasına daxil feillərin də antonimliyinə kifayət qədər rast gəlirik.

Ağmaq ‘qalxmaq’ – enmək

“Şahin pərvaza ağdı” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 11); “Gəl bu ağac dibində enəlüm, yeyəlüm” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 46).

Bu antonimlərdən *enmək* feili işləkliyini saxlamış, *ağmaq* feili isə müasir ədəbi dilimizdə arxaıqlaşmış və dialektlərdə yaşayır.

Məsələn, Füzuli şivələrində *ağmaq* “1. çıxmaq, qalxmaq; 2. bir tərəfə əyilmək; qalxmaq (yük haqqında)” mənalarında işlənir: “Qoyun dağa ağdı”; “Qoymağınan yük ağmax olsun” (Şirəliyev & İslamov, 1999, s. 5).

Türk ədəbi dilində *ağmaq* arxaıqlaşmış və dialektlərdə “yüksəlmək, yuxarı çıxmaq” mənasında qorunur (Gülsevin, 2011, s. 103).

Türkmən ədəbi dilində isə *aqmaq* feili “sərhəddini aşmaq; vaxtı ötmək; boynuna qoymaq; həzm etməmək” mənalarında işlənir (Baskakova, Garriyeva, & Khamzayeva, 1968, s. 22).

Ağmaq feili İ.Nəsimi dilində də işlənmişdir:

“Lövh-i-ixlas eylədünsə könlünü, ey müttəqi,

Kürsiyi-rəhmanə ağdun, gögdə ərşəllahi gör” (Qəhrəmanov, 1970, s. 44).

XIV əsr abidəsi Nəsirəddin Rəbgüzinin *Qisəsül-ənbiya* əsərində də bu feil işlənir (Hacıyeva, 1996, s. 99):

“Nəmrud bir minarə qobardı, təmürdin, baqırdın; ana ağdı.”

Ağmaq feili dastan mətnində məchul və icbar növdə də işlənmişdir:

Ağrılmaq – qaldırılmaq: “Altun-tuc borılar ağrıldı.”

Ağırdmaq – ucaldmaq: “Anlar dəxi çəri dərüb, borı ağırdan Qazana qarşı gəldilər” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 11).

Ağarmaq – qararmaq

“Dölimindən ağarsa, baba görkli” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 10).

Hər iki feil bu gün də işlənir.

Ağlamaq / bozlamaq – gülmək

“Qara başım qurban olsun bu gün sana! – dedi, zarılıq eylədi, ağladı. ‘Qardaş Beyrək’ – deyü ağlar-bozlar; Köpəkləri görəcək qas-qas güldü.”

Bozlamaq arxaıqlaşmış, *ağlamaq* və *gülmək* isə aktiv işləkdir.

Ayrılmmaq – bulaşmaq ‘qovuşmaq’

“Beyrək qızından ayrılıb, evlərinə gəldi” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 14); “Eki həsrət bir-birinə bulışdılar” (s. 42).

Burada “qovuşmaq” anlamında olan *bulaşmaq* arxaıqlaşmışdır.

Almaq – vermək

“Dan-danşux ilə yaxşı ərməğanlar aldılar” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 52); “Qadir Təngri verməyincə ər bayımaz” (s. 31).

Hər iki feil ədəbi dilimizdə ümumişləkdir.

Acmaq – doymaq

“Buğa acmışdı” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 25); “Qara tonuz ətindən yaxni yedirdin doyamadım” (s. 60).

Hər iki feil bu gün də işləkdir.

Aramaq ‘axtarmaq’ – bulmaq ‘tapmaq’

“Çoq cahillər səni gögdə arar, yerdə istər.” “Qara gərdun içində yol arasan, azsan, umu nədir?” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 114);

“Dilək ilə bir oğul güclə buldum” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 43).

Bulmaq feili arxaıqlaşmışdır.

Atmaq – tutmaq

“Oğlum, Uruz oq atanda puta qalmış” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 44).

“Kəndüyi bir yucca yerdən atdı...” (*Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası*, 2000, s. 24);

“Tut o dəliyi öldür...” (s. 174).

Hər iki feil aktivdir.

Binmək – düşmək

“Sərb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit binə bilməz...” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 32);

“Bədəvi ata binüb oğlanuğun istəyi getdi; Düşdilər, işrətə məşğul oldılar” (s. 90).

Hər iki feil bu gün də işləkdir.

Bunalmaq “aciz qalmaq, sıxıntılı olmaq” – sevinmək.

“Av avlıyıb quş quşluyub gəzərkən bunaldı” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 106); “Üç yerdə yaralandım, qara başım bunaldı, yalnız qaldım” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 46); “Solına baqdı, çox sevindi. Qalın Oğuz bəgləri bunu eşitdilər, şad olub sevindilər” (Zeynalov & Əlizadə, 1988, s. 153).

Bunalmaq feili artıq arxaikləşmişdir.

Nəticə

Dastan mətnində işlənmiş aşağıdakı sözlərin antonimlərini *Kitabi-Dədə Qorqud dilinin izahlı lüğətində* tapmadıq: qalmaq var, oturmaq yox; əgilmək var, düzəlmək yox; başlamaq var, bitmək yox; böyümək / ulalmaq var, kiçilmək yox; boşalmaq var, dolmaq yox.

Beləliklə, *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanında işlənmiş antonim feillərin təhlili əsasında 4 qrup müəyyənləşdirdik: hər iki tərəfi günümüzdə ümumişlək olan; tərəflərdən biri ümumişlək, digəri isə arxaikləşən; antonimləri dastanda işlənməyən; yalnız mətn daxilində antonimlik yaradan feillər.

Ümumiyyətlə, *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanının lüğət tərkibinin təhlili göstərir ki, burada işlənmiş arxaik feillər, eləcə də omonim, sinonim və antonim feillər Azərbaycan ədəbi dilində də işlənməmişdir. Bu leksik vahidlər lüğət tərkibinin sonrakı inkişafında da müəyyən qədər öz işləkliyini saxlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Baskakov, A. N., və başqaları. (1977). *Turetsko-russkiy slovar*. Russkiy yazık, 968.
2. Baskakova, N. A., Garryeva, B. A., & Khamzayeva, M. Ya. (1968). *Turkmeno-russkiy slovar*. Sovetskaya entsiklopediya, 832.
3. Cavadova, M. (1977). *Şah İsmayıl Xətəinin leksikası* (“Dəhnamə” poeması üzrə). Elm, 216.
4. Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili* (4 cildə). Şərq-Qərb, Leksika, 192.
5. Gordlevskiy, V. A. (t.y.). *Grammatika turetskogo yazıka*. Izdaniye Moskovskogo instituta vostokovedeniya im. N. N. Narimanova pri TSIK SSSR, 159.
6. Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 156.
7. Hacıyeva, N. (1996). *Nəsirəddin Rəbguzinin “Qisəsül-ənbiya” əsərinin dili*. 290.
8. Kazımov, Q. (2008). *Seçilmiş əsərləri* (10 cildə). Nurlan, 560.
9. *Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası* (2 cildə). (2000). Redaksiya şurasının sədri: Anar. Yeni nəşrlər, 622.
10. Məhərrəmov, R. C. (2012). *XV–XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili: Leksika, söz yaradıcılığı*. Elm və Təhsil, 224.
11. Qəhrəmanov, C. (1970). *Nəsimi “Divanı”nın leksikası*. Elm, 567.
12. Ramstedt, G. J. (1957). *Vvedeniye v altayskoye yazykoznanie. Morfologiya*. Izdaniye inostrannoy literatury, 225.
13. Şirəliyev, M. Ş., İslamov, M. İ. (1999). *Azərbaycan dialektoloji lüğəti* (2 cildə). Kılıc Aslan Matbaaçılıq Ltd, 374.
14. Xəlilov, B. (2008). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*. Nurlan, 442.
15. Zeynalov, F., Əlizadə, S. (1988). *Kitabi-Dədə Qorqud* (tərt., translit. və müqəd.). Yazıçı, 265.

Daxil oldu: 05.08.2025

Qəbul edildi: 04.11.2025